

۱۴۱۱/۵/۵

برداشت‌های قرآنی
در اندیشه و آثار علامه محمد اقبال لاهوری
(بر حسب ترتیب سوره‌ها و آیات)

به کوشش: حیدر مجاوی

www.ketab.ir

انتشارات هزار آفتاب

برداشت‌های قرآنی

در اندیشه و آثار علامه محمد اقبال لاهوری

به کوشش: حیدر شجاعی

حروف‌نگاری و صفحه‌آرایی: مؤسسه آروین

چاپ: اول ۱۳۹۵ / شمارگان: ۱۰۰ جلد

بهاء: ۲۵۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۶۵۶۹-۴۱-۶

تلفن: ۰۹۱۲۳۲۷۱۵۴۴ - ۰۹۳۵۵۱۱۵۷۱۳

آدرس: تهران: خیابان اردیبهشت (منیری جاوید) - بن بست شهزاد - پلاک ۶ واحد ۴

سرشناسه	: بهاء حیدر، ۱۳۴ -
عنوان و نام پدیدآور	: برداشت‌های قرآنی در اندیشه و آثار علامه محمد اقبال لاهوری (بر حسب ترتیب سوره‌ها و آیات) / به کوشش: حیدر شجاعی؛
مشخصات نشر	: تهران: هزار آفتاب، ۱۳۹۴
مشخصات ظاهری	: ۳۶۴ ص؛ ۱۴/۵×۲۱/۵ س.م.
فروست	: برداشت‌های قرآنی؛ ۲.
شابک	: ۲۵۰۰۰ ریال: ۹۷۸-۹۶۴-۶۵۶۹-۴۱-۶
وضعیت فهرست نویسی	: فیا
موضوع	: اقبال لاهوری، محمد، ۱۸۷۷ - ۱۹۳۸ -- نقد و تفسیر
موضوع	: تفاسیر شیعه -- قرن ۱۴
رده بندی کنگره	: BP۷/۲۳۳۳۱۳۹۴۷ ش ۳ الف /
رده بندی دیویی	: ۴۸۲/۲۹۷
شماره کتابشناسی ملی	: ۳۹۹۱۸۶۰

مقدمه

علامه محمد اقبال لاهوری (متولد سال ۱۸۷۷ در سیالکوٹ؛ ایالت پنجاب)، شاعر، فیلسوف، سیاستمدار و متفکر مسلمان پاکستانی بود که اشعار زیادی نیز به زبان‌های فارسی و اردو سروده‌است. گویند وی نخستین کسی بود که ایده یک کشور مستقل را برای مسلمانان هند مطرح کرد که در نهایت منجر به ایجاد کشور پاکستان شد.

اقبال قرآن را در یکی از مساجد سیالکوٹ آموخت و دوران راهنمایی و دبیرستان خود را در اسکاتلند مشن کالج (Scotch Mission College) گذراند. تحصیلات او در رشته فلسفه در دانشگاه لاهور آغاز شد و مدرک کارشناسی ارشد فلسفه را در سال ۱۸۹۶م با رتبه اول از دانشگاه پنجاب دریافت کرد. وی پس از آن دانشگاه کمبریج و دانشگاه مونیخ مدرک دکترای خود را در رشته فلسفه گرفت.

مهم‌ترین آثار اقبال عبارتند از: علم الاقتصاد (نخستین کتاب درباره اقتصاد به زبان اردو، چاپ ۱۹۰۳ در لاهور)، تاریخ هند، اسرار خودی (منظوم، فارسی)، رموز بیخودی (منظوم، فارسی)، پیام مشرق (منظوم، فارسی)، بانگ درا، زبور عجم (منظوم، فارسی)، جاویدنامه (منظوم، فارسی)، سر چه باید کرد ای اقوام شرق (منظوم، فارسی)، احیای فکر دینی در اسلام (انگلیسی)، توسعه‌ی (سیر) حکمت در ایران (انگلیسی)، مثنوی مسافر، بال جبرئیل، ضرب کلیم، ارمغان حجاز، یادداشت‌های پراکنده...

«ناله‌ی یتیم» اولین اثر وی بود که به سال ۱۸۹۹ در جلسه‌ی سالیانه‌ی انجمن حمایت الاسلام در لاهور خواند؛ و سال بعد هم در همان انجمن منظومه‌ی دیگری با عنوان «خطاب یتیم به هلال عید» را قرائت کرد که باعث شهرت وی

گردید. شعر «هیمالیا» نیز نخستین شعر اقبال بود که در مجله‌ی «مخزن» به سال ۱۹۰۱ به چاپ رسید.

علامه اقبال، متفکری منحصر به فرد است؛ به این معنا که از میراث فرهنگی اسلام، دانش جدید و فلسفه اطلاع دقیق دارد. اصول اندیشه‌اش را از اسلام اخذ نموده که سرچشمه‌ی معرفت است و بر همین اساس نیز تفکرات نوین را نقد کرده (اقبال و شش فیلسوف غربی، ص ۲۸).

جهان‌بینی اقبال بر پایه‌ی قرآن پژوهی، فرهنگ [ناب و اصیل] اسلامی، تصورات و عقاید مسلمانان و هندیان، فرهنگ و ادب فارسی، فلسفه و ادبیات غرب، شرق و مرکز شرق استوار است.^۱

گفته شده که در کمتر اثری از اقبال، ممکن است نفوذ و تأثیر قرآن و تعلیمات اسلامی وجود نداشته باشد، از آنجایی که دنیای اقبال پُر تکاپو، حرکت و تلاش برای بازسازی جایگاه‌های عقب مانده و مبارزه با دشمنان ملت است، باید این دعوت بر اساس اصول اسلام باشد تا قابل پذیرش باشد. از اینرو اقبال با تأمل در آیات قرآن و تدبیر در موضوع جبر و اختیار و تقدیر، قائل به آزادی مسئولیت هر کس در برابر کردارش می‌شود و این بهترین عقیده‌ای است که می‌تواند اساس دعوت او قرار گیرد؛ «بازگشت به قرآن» یکی از مهمترین راه حل‌های اسلامی در اندیشه‌ی متفکران مسلمان در دوران معاصر بوده است. از نظر متفکران یکی از علل عقب ماندگی، انحطاط و زوال پیش آمده در سطح جهان اسلام، عدم توجه و عدم تأمل صحیح در قرآن می‌باشد.

شعار «بازگشت به قرآن» یکی از مهم‌ترین راه‌حل‌های اصلاحی در اندیشه‌ی متفکران مسلمان در دوران معاصر بوده است. از نظر متفکران یکی از علل عقب ماندگی، انحطاط و زوال پیش آمده در سطح جهان اسلام، عدم توجه و عدم تأمل و تعمق در قرآن می‌باشد؛ و علامه اقبال یکی از این متفکران و

روشنفکرانی است که معتقد است باید این کتاب حفظ و حقایق آن نیز آشکار گردد:

حفظ قرآن عظیم آیین تست حرف حق را فاش گفتن دین تست بازگشت به قرآن؛ یعنی بازگشت به تفسیرها، تأویل‌های درست و اصل از معارف الهی و بشری. بر همین اساس است که اقبال در جای جای اثر گران سنگ خود؛ یعنی «احیای فکر دینی در اسلام» که نزد روشنفکران، لقب «زبور روشنفکران» داده شده است، با بهره‌گیری از آیات قرآن به تبیین نظریات خود می‌پردازد. و تفکر و اندیشه در کلمات الهی و غرق شدن در معانی و مفاهیم آنها را یکی از وظایف هر انسان می‌داند. او کتاب خدا (قرآن) را اگر چه دارای اصول کلی و قواعدی قانونی و در یک کلام اساس قانونی دین مبین اسلام به شمار می‌آورد، اما هدف نهایی آن را تکامل و رشد و تعالی بشر به سوی کمال مطلوب می‌داند.

آری، شعار بازگشت به قرآن، شعری بود که مصلحان بزرگی مانند سید جمال الدین اسد آبادی، محمد عبده، آیت الله سید محمود طالقانی، مهندس مهدی بازرگان، استاد اندیشمند محمدتقی شریعتی و رزند برومندش دکتر علی شریعتی در زمانی مطرح کرده‌اند که فضای فکری آن کاملاً بسته بود. مهندس مهدی بازرگان می‌گفت: «بازگشت به قرآن، بازگشت به خداست و بازگشت به خود و بازیابی خود است. قرآن، کلام خداست، ولی برای ما بنده انسان، پیغمبر بزرگوارش فرود آمده است. بر پیغمبر نازل شده است که ما بخوانیم، بفهمیم و عمل کنیم. مهندس بازرگان در کتاب «بازیابی ارزش‌ها» می‌نویسد: «فهم القرآن، همان بازگشت به قرآن است؛ این است که جواب مسائل و ایدئولوژی‌ها و دستورها و رویه‌ها را سعی کنیم از خود قرآن درآوریم، قرآن را بخوانیم و بفهمیم با این قصد که ببینیم او چه می‌گوید و چه می‌خواهد بدون آن که از خودمان یا از دیگران چیزی را همراه برده و داخل قرآن یا سوار بر قرآن

بنماییم. او انسان‌ها را به بازگشت به «خود» فرا می‌خواند. چنانچه گفته شده که مکتب علامه اقبال بر اصالت شخصیت و بازگشت به خویش استوار است. انسان کامل اقبال، موجود خداگونه‌ای است که ویژگی‌های خداوندی مانند اراده، اختیار، علم و خلاقیت در او منعکس است.

علامه اقبال در منظومه‌ی شعر «جاویدنامه»، غربت دین پیامبر گرامی اسلام (ص) را عدم تأمل در آیات قرآن و کلام الهی می‌داند و متذکر می‌گردد که مسلمانان برای شناخت عصر حاضر باید به تفکر در آیات الهی پردازند؛ زیرا حیات است اسلام در گرو قرآن می‌باشد. وی یکی از این متفکران و روشنفکران است که معتقد است، باید این کتاب عظیم را حفظ و به آن عمل کرد:

گر تو می‌خواهی مسلمان زیستن نیست ممکن جز به قرآن زیستن
حفظ قرآن علم این نیست حرف حق را فاش گفتن دین نیست
از یک آئین مسلمان زیستن است پیگرامت ز قرآن زنده است
اقبال آرزو داشت کتابی به نام «ری‌هایی به مطالعه‌ی قرآن» نشر دهد
تا تفسیرها و برداشت‌های شخصی‌اش را مطرح سازد. همچنین بر آن بود تا به
روش «چنین گفت زرتشت» نیچه، کتابی تحت عنوان «پیامبر از یاد رفته» را
بنویسد، اما متأسفانه هیچ کدام از این کارها، چهره نداشت.

آن کتاب زنده قرآن حکیم حکمت او لا ینال است و قدیم
رهزنان از حفظ او رهبر شدند از کتابی صاحب‌نظر شدند
گر تو می‌خواهی مسلمان زیستن نیست ممکن جز به قرآن زیستن
دکتر «مقبول الهی» با استناد به یادداشت‌های روزانه‌ی خواجه عبد الواحد،
می‌گوید: «علامه اقبال در طی گفتگویی، آهنگ خود را از نگارش درباره‌ی
درک قرآن در کتاب «تمهید القرآن» یا «دیباجه‌ای بر قرآن» بیان داشت. در

جولای ۱۹۳۵ در نامه‌ای به دکتر تأثیر نام کتاب را «مقدمه‌ی القرآن» نگاشت که به «دیباچه‌ای بر قرآن» می‌توان ترجمه‌اش کرد...

اقبال در این باره می‌نویسد: «اگر چه اندیشه‌هایم را به درازا در شعرهایم بیان داشته‌ام، در دلم طرح بسی بزرگتر دارم که می‌خواهم به شکل تفسیر بر قرآن آشکار سازم. من می‌توانم این کار را یک تنه انجام دهم، اگر از دغدغه‌های کسب و اش دست کم برای پنج سال رها بمانم».

در نامه‌ی پر احساسی که اقبال در همان سال به سیر راس مسعود نوشت، می‌گوید: «به‌سان چراغ - سر سوزن - در سبیده دم در حال خاموشی‌ام! آرزویم این است که من از این بتوانم اندیشه‌هایم را درباره‌ی قرآن مجید به نگارش درآورم. می‌خواهم هر آنچه در من از عزم و زندگی برجاست وقف کنم؛ چنان که در روز رستاخیز از نفوس جد (ص) خجسته شوم. با این خرسندی که توانسته باشم به ایمان شکر بندم به پیامبر (ص) به ما ارزانی داشت خدمت کنم».

و هنگامی که «نواب بوپال» برای تشریف‌آوردن به حقوق دریافتی برقرار کرد، اقبال اعلام داشت: «اگر اکنون تندرستی‌ام خوب بماند، در رهای مانده از زندگی‌ام را به نگارش یادداشت‌هایی درباره‌ی قرآن سپری خواهم ساخت». البته شرط تندرستی بی دلیل نبود؛ بینایی‌اش آسیب دیده بود. به گفته‌ی سید نذیر نیازی، اقبال از تلاوت و مطالعه‌ی قرآن بامدادی‌اش نیز محروم شد. بود گویند آخرین شعری که نیم ساعت قبل از مرگش سرود:

سرود رفته باز آید که ناید نسیمی از حجاز آید که ناید

سرآمد روزگار این فقیری دگر دانای راز آید که ناید

و اما این کتاب که دربرگیرنده‌ی تمام فیش‌پرداری‌هایی می‌شود که در هنگام مطالعه‌ی آثار علامه اقبال از قبیل کلیات اشعار، علم الاقتصاد (نخستین

کتاب درباره‌ی اقتصاد به زبان اردو، چاپ ۱۹۰۳ در لاهور)، تاریخ هند، سیر حکمت در ایران، به علاوه کتاب‌های متفرقه که در مورد اندیشه‌ی این مرد سرگ از جمله مجموعه آثار آیت الله مرتضی مطهری، مرحوم مهندس مهدی بازرگان، زنده یاد دکتر علی شریعتی و آثار ارزشمند استاد محمد بقایی (ماکان) و همچنین ترجمه‌ی «تجدید بنای اندیشه‌ی دینی در اسلام» دوست عزیزم دکتر محمد مسعود نوروزی که سال‌ها پیش نیز توسط دکتر احمد آرام با نام «احیای فکر دینی در اسلام» ترجمه و به چاپ رسیده بود، و... اگر آوردیم، سپس تلاش نمودم اندیشه و مفاهیم دینی و قرآنی علامه اقبال و حتی سوره‌های تفسیری که دیگران در این باره نوشته‌اند، بر حسب تسلسل آیات و سوره‌ها گنجانم. امیدوارم این کتاب همچون دیگر پژوهش‌های قرآنی اینجانب برای «نات» هر آیات وحی، شمر ثمر و مفید باشد. مجموعه آثار قرآن پژوهی یاد شد، به روان یک دسته مطالعاتی و مرجع برای دیگر قرآن پژوهان و علاقمندان به تفسیر قرآنی عبارتند از: «تفسیر قرآن از کلام چهارده معصوم»، «تفسیر قرآن کریم از صحابه‌ی پیامبر (ص) و تابعین»، «تفسیر عرفانی قرآن کریم محیی الدین بن عارف»، «پیام جاوید» (برداشت‌های قرآنی دکتر علی شریعتی)، «تفسیر قرآن کریم از کلام استاد مرتضی مطهری»، «خدانامه» (تفسیر قرآن در آثار مهندس مهدی بازرگان) و در ضمن از دوست و همکار ارجمندم آقای قاسم میرآخوندی که در چاپ این کتاب همت گماشته است، کمال تشکر را دارم.

حیدر شجاعی